

ارزیابی مفهوم منظر در طرح‌های شهری مقایسه تطبیقی سیر تکوین طرح‌های جامع تهران با تجارب جهانی

حمیدرضا محملی ایبانه*

چکیده

رویکردهای مختلفی در خصوص مفاهیم سیما و منظر شهری وجود دارد. این رویکردها ماهیت مفهوم منظر را گاه تا حد زیباسازی تنزیل داده و گاه آن را معادل هرگونه ارتباط و تعامل انسان و محیط و عامل هویت‌بخشی به آنها دانسته‌اند. تبعات مختلفی در نتیجه هر تعریف از منظر شهری برای برنامه‌ریزی و مدیریت آن به وجود می‌آید. نکته حائز اهمیت آن است که در یک گونه‌بندی عمومی، چگونه می‌توان طرح‌های توسعه شهری را بر مبنای رویکرد آنها نسبت به موضوع برنامه‌ریزی و مدیریت منظر شهری دسته‌بندی نمود.

بدین منظور، این مقاله تجارب جهانی و اسناد توسعه شهری تهران را مورد بررسی قرار می‌دهد. در چارچوب تجارب جهانی و به عنوان نمونه‌های مطالعاتی، طرح راهبردی جده (به عنوان نمونه‌ای از کشورهای در حال توسعه با شرایط فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مشابه ایران) و طرح لندن (به عنوان نمونه‌ای از کشورهای توسعه‌یافته و پیشرو در حوزه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری در جهان) بررسی می‌شود. سپس به روند طرح‌های جامع تهران (در سه طرح جامع تهیه شده توسط فرمانفرمائیان، آتک و بوم‌سازگان) می‌پردازد. روش بررسی، روش تحلیل محتواست که بیشتر برای بازخوانی متون مورد استفاده قرار می‌گیرد.

بر این اساس، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که روند تکمیل اسناد توسعه شهری تهران در گذر زمان در جهت ارتقای جایگاه مفهوم منظر شهری بوده است. این موضوع همچنین در تجارب کشورهای توسعه‌یافته به چشم می‌خورد. در کشورهای در حال توسعه نیز، تغییرات اسناد توسعه شهری به سمت ایجاد نگاه هویت‌گرایانه به مفهوم منظر بوده است. با این وجود در تجارب موجود در طرح‌های توسعه شهری تهران، تاکنون راه‌حل‌های عملیاتی مؤثری در جهت پیاده‌سازی آرمان‌های تصویر شده در این اسناد طراحی و تدوین نشده است. اگرچه تجاربی مانند سند مکمل طرح لندن با نام «چارچوب مدیریت دید لندن» می‌تواند راه‌کارهای عملیاتی مناسبی را برای تحقق اهداف و راهبردهای طرح‌های جدید توسعه شهری تهران در حوزه منظر شهری پیش روی کارشناسان و مدیران شهری تهران قرار دهد.

واژگان کلیدی

منظر شهری، طرح توسعه شهری، طرح جامع تهران، طرح راهبردی جده، طرح لندن.

*. کارشناس ارشد مدیریت شهری، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران. نویسنده مسئول ۰۹۱۲۵۵۸۴۱۸۰ Mahmeli2@yahoo.com

مقدمه

منظر یک شهر مجموعه‌ای از عوامل طبیعی و مصنوع است که تحت تأثیر ویژگی‌های خاص طبیعی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آن شهر خاص شکل گرفته و محل به عینیت درآمدن مشخصات خاص آن شهر است. منظر شهری به عنوان مقوله‌ای مطرح در کیفیت و مطلوبیت شهرها، واقعی و عینی بوده و حاصل مشاهده و درک مظاهر گوناگون و ملموس شهر اعم از بناها، فضاها، فعالیت‌ها، صداها، بوها هنگام مواجه شهروند با پدیده شهر (در مقیاس‌های مختلف، اعم از دیدن شهر از دور دست یا هنگام قرار گرفتن در شهر و یا حتی استقرار در بناها) است.

طرح‌های توسعه شهری، به مقولات و موضوعات مختلف حوزه محیط‌های انسان‌ساخت می‌پردازند و از طریق اسناد توسعه شهری، آنها را هدایت و مدیریت می‌نمایند. به نظر می‌رسد که این طرح‌ها در مسیر تکاملی خود از سال‌های نخستین تاکنون، سیر تکامل اندیشه‌ای را رقم زده‌اند. مفهوم منظر شهری نیز، یکی از مقولاتی است که در طول دوره‌های مختلف تهیه طرح‌های توسعه شهری، به تدریج دچار تحول شده و تکامل یافته است.

فرضیه و سؤالات تحقیق

این پژوهش در پی پاسخ به این سؤالات است:

- سیر روند تعریف و تفسیر منظر شهری در اسناد برنامه‌های توسعه شهری تهران به چه صورتی بوده است؟
- آیا اسناد برنامه‌های توسعه شهری تهران راه‌کارهایی عملیاتی نظیر آنچه تجارب جهانی معاصر به کار گرفته‌اند را جهت تحقق عملی تعریف و تفسیر خود از منظر شهری ارائه داده‌اند؟

در این چارچوب برای هر یک از سؤالات این پژوهش، یک فرضیه در نظر گرفته می‌شود. نخست آن که مفهوم تصویر شده از منظر شهری در اسناد توسعه شهری شهر تهران در ابتدا محدود به سیمای کالبدی شهر بوده است. درحالی که این مفهوم در بستر زمان و در اسناد طرح‌های جدید این شهر به منظر به‌عنوان عاملی هویت‌دهنده گسترش یافته است. فرضیه دوم نیز عبارت است از این که به نظر می‌رسد برخلاف تجارب معاصر جهانی، در اسناد توسعه شهری تهران تا کنون راه‌کارهای عملیاتی اثربخشی برای پیاده‌سازی مفهوم تفسیر شده از منظر شهری پیش‌بینی نشده است.

مفهوم منظر

برای منظر تعاریف مختلف و متفاوتی ارائه شده است [به عنوان مثال لنگ، ۱۳۸۶؛ تیلور، ۱۳۸۵؛ محمودی، ۱۳۸۵؛ منصور، ۱۳۸۲؛ فرجامی، ۱۳۸۵؛ گلکار، ۱۳۸۵؛ برک، ۱۳۸۷] منظر شهری در مقیاس کلان هنگامی مطرح می‌شود که ناظر به واسطه حضور در مکانی خاص، کل شهر و یا بخش وسیعی از آن را مشاهده می‌کند. منظر شهری در این مقیاس به‌طور مشخص در رابطه با ویژگی‌های طبیعی، فرهنگی و تاریخی شهر قرار می‌گیرد. آنچه در این مقیاس دیده می‌شود ترکیب کلی بافت شهر و نظم و استقرار آن، توده‌های ساختمانی، فضاها، باز اصلی، رنگ، شکل خط آسمان یا عناصر طبیعی شاخص است.

به طور خلاصه سه نظریه در مورد «حالت وجودی» کیفیت منظر شهری مطرح می‌باشد:

۱. تلقی منظر شهری به مثابه صفتی که ذاتی محیط کالبد شهر بوده و مستقل از انسان به عنوان ناظر و مدرک وجود دارد.
 ۲. تلقی منظر شهری به مثابه مقوله‌ای کاملاً ذهنی و سلیقه‌ای که توسط ناظر ساخته می‌شود و هیچ گونه ربطی به ساختار و خصوصیت محیط کالبدی ندارد.
 ۳. تلقی منظر شهری به مثابه «پدیدار» (فنومن) یا رویدادی که در جریان داد و ستد میان خصوصیات کالبدی و محسوس محیط از یک سو و الگوها، نمادهای فرهنگی و توانایی‌های ذهنی فرد ناظر از سوی دیگر شکل می‌گیرد [تیموری، ۱۳۸۶].
- این مقاله در پی آن است که نشان دهد در اسناد توسعه شهری مختلف کدام مفهوم از منظر شهری مورد توجه بوده است و جریان تکاملی تهیه طرح‌های توسعه شهری به‌سوی کدام مفهوم حرکت می‌نماید.

در این چارچوب، مقاله حاضر با استفاده از الگوی دورانی فرایند تحقیق (فلیک، ۱۳۸۷: ۱۱۳) و روش تحلیل محتوا که عمدتاً برای بازخوانی متون مورد استفاده و استناد قرار می‌گیرد، به مقایسه تطبیقی سه طرح جامع شهر تهران و تجارب جهانی (طرح راهبردی جده و طرح لندن) می‌پردازد.

جایگاه منظر در طرح‌های توسعه شهری: نمونه‌های جهانی

در ادامه، در راستای بررسی مفهوم تفسیر شده از منظر شهری، به نمونه‌هایی از اسناد توسعه شهری جدید توجه می‌شود. شناخت و تحلیل برنامه‌های شهری و منطقه‌ای کشورهای منطقه بخصوص کشور عربستان که زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مشترکی با ایران دارد (جامعه اسلامی، اقتصاد نفتی و...) در کنار طرح لندن (به عنوان نمونه‌ای بارز از کشورهای پیشرو در حوزه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری)، می‌تواند ضمن ارتقای دانش برنامه‌ریزی و مدیریت شهری در کشور، اجازه استفاده از تجارب آنها را در مسایل مشابه، به کارشناسان و مدیران شهری کشور بدهد.

طرح راهبردی جده

طرح راهبردی جده، در سال ۲۰۰۹ و برای افقی بیست ساله، با ارتقای موقعیت شهری، اجتماعی و اقتصادی و بهزیستی و رفاه جوامع و محله‌های جده توسط شهرداری جده تهیه و تنظیم گردیده است. این طرح از قسمت‌های ذیل تشکیل یافته است:

- محتوای سند (تقسیم‌بندی شده در ۱۳ بخش موضوعی)؛
- شاخص‌های کلیدی عملکرد (که برای هر ۱۳ موضوع اصلی سند، به صورت جداگانه شاخص‌های کمی که باید برنامه بعد از اجرا توسط این شاخص‌ها سنجیده شود)؛
- پروژه‌ها (که پروژه‌های موضوعی و موضعی برای هر کدام از ۱۳ موضوع اصلی سند را مشخص می‌کند).

جایگاه منظر در طرح جده

بررسی سند طرح راهبردی جده نشانگر این موضوع است که این طرح در دو قسمت اصلی سند به موضوع منظر شهری پرداخته است:

۱. اجزای راهبردی سند طرح: در این بخش از سند، در ۴ موضوع از موضوعات ۱۳ گانه طرح، موضوع منظر شهری مورد توجه قرار گرفته است:

- قلمرو شهری و الگوی اسکان: در توضیح پروژه‌های این بخش، محل فرودگاه قدیمی شهر جده به عنوان یکی از مهم‌ترین پتانسیل‌های توسعه شهری جده معرفی گردیده است. در سال ۲۰۰۸، «شرکت نوسازی و توسعه شهری جده» به عنوان بازوی توسعه شهری جده، به همراه شهرداری این شهر طرح جامع و همچنین استراتژی طراحی شهری مختصی را برای این محل تهیه نموده‌اند. این طرح کلیه جزئیات مرتبط با چارچوب کاربری زمین، طراحی فضاهای باز و منظر را به همراه زیرساخت‌ها و راهبردهای حمل و نقل را تدقیق نموده است.
- زیرساخت‌های شهری: در این بخش زیرساخت‌های مورد نیاز برای نگهداری مؤلفه‌های سبز منظر شهری مورد بررسی و توجه قرار گرفته است.
- کناره دریا: این قسمت شهرداری این شهر را ملزم به تهیه طرحی جداگانه با نام، «طرح جامع مدیریت کناره دریا» می‌نماید که باید در آن اجزای محدوده‌های حوزه مدیریتی، عناصر کالبدی منظر، خصوصیات طبیعی، فرایندهای حیاتی بوم‌شناختی، نیازها و ترجیحات انسانی و نیازهای توسعه‌ای بخش صنعت و کسب و کارهای قرار گرفته در محدوده طرح را با جزئیات تدوین نماید.
- فضاهای باز و تجهیزات اوقات فراغت: در این بخش از سند، شهرداری جده ملزم به شناسایی مناطق ارزشمند از نظر علمی، تنوع زیستی، زمین‌شناختی، منظر و همچنین مناطق حفاظت شده کنونی جهت محافظت و ارتقا به‌واسطه قوانین کنترلی و حفاظتی مناسب جهت هرگونه مداخله نموده است.

۲. شاخص‌های کلیدی عملکرد طرح :

- در این بخش، موضوع منظر شهری به‌عنوان یکی از عوامل هویت‌بخش به شهر مورد توجه قرار گرفته است. به گونه‌ای که درصد رضایت ذی‌نفعان شهری از منظر و زیبایی جده به عنوان یکی از شاخص‌های کلیدی تبدیل شهر جده به پایتخت فرهنگی جهان اسلام تعریف شده است. این شاخص بر اساس نظرسنجی‌های دوره‌ای محاسبه و در گزارش سالیانه شهر جده به عنوان معیاری جهت ارزیابی عملکرد شهرداری جده در بخش منظر شهری، منتشر خواهد شد.
- شاخصی دیگر، که متناظر با رهیافت‌های طرح در بخش زیرساخت‌های شهری مورد نیاز جهت حفظ و نگهداری مؤلفه‌های سبز منظر شهری جده می‌باشد، به صورت درصدی از فضاهای سبز که توسط منابع پساب‌های تصفیه شده در حال آبیاری هستند تعریف شده است.

چنانکه مشاهده می‌شود، موضوع منظر، عمدتاً با رویکرد طراحی محیط و با تأکید بر فضاهای سبز در این طرح مورد توجه بوده است. بر اساس دو شاخص فوق‌الذکر، ارزیابی کیفیت منظر در دو حوزه ذهنی و عینی صورت می‌گیرد.

طرح لندن

«مصوبه مقامات لندن ۱۹۹۹» شهردار لندن را متعهد می‌سازد تا استراتژی توسعه فضایی لندن را با رویکرد راهبردی و با نام «طرح لندن» تهیه و مورد تجدید نظر و به‌روزرسانی قرار دهد [Queen's Printer of Acts of Parliament, 1999: 209-219]. طرح لندن برای اولین بار در سال ۲۰۰۴ مراحل طراحی، تهیه و تصویب را پشت‌سر گذاشت و پس از آن مورد اصلاح قرار گرفته است.

آخرین اصلاحیه در سال ۲۰۰۸ انتشار یافته است. افق زمانی این طرح در ابتدا سال ۲۰۱۶ بوده و سپس تا سال ۲۰۲۵/۲۶ تمدید گردید [The Mayor of London, 2008:Vii- ix].

جایگاه منظر در طرح لندن

۹۸

طرح راهبردی لندن، موضوع و مفاهیم مرتبط با دید و منظر شهری را به‌عنوان یکی از موضوعات راهبردی شهر لندن مورد توجه قرار داده است. جدول ۱ کلیه سیاست‌هایی که در بخشی از آنها به موضوع منظر شهری اشاره نموده‌اند را خلاصه می‌کند.

عنوان بخش	شماره و نام سیاست	توضیحات
بخش ۳: سیاست‌های موضوعی 3D: اوقات فراغت در لندن	3D.9: کمربند سبز	تأکید بر ارتقاء کیفیت محیطی و منظر کمربند سبز لندن
	3D.10: اراضی باز کلانشهری	برخوردار از منظر تاریخی، تفریحی و یا طبیعی در مقیاس کلانشهری و یا ملی به عنوان یکی از معیارهای تعریف اراضی باز کلانشهری
	3D.14: تنوع زیستی و حفاظت از طبیعت	تأکید بر اجرای تمهیدات مناسب جهت ایجاد، بهبود و مدیریت محل سکونت حیات‌وحش و منظر طبیعی در هرگونه برنامه‌ریزی و مداخله در شهر لندن (در راستای تحقق «استراتژی تنوع زیستی شهرداری») و ارائه اهداف کمی دقیق برای مناطق دارای منظر همراه با درختان قدیمی / پیش‌بینی کردیدورهای سبز در میان مناطق ساخته شده شهری، با هدف ارتقاء کیفیت منظر شهری و تنوع زیستی
بخش ۴: سیاست‌های میان موضوعی 4C: شبکه روبان آبی	3D.17: حومه بیلاقی و حاشیه شهر لندن	تأکید بر بهبود دسترسی و ارتقاء کیفیت منظر حاشیه شهر
	4C.4: منظر طبیعی	تأکید بر حفظ و ارتقاء مناظر طبیعی در قالب «سیاست‌های فضای باز نواحی شهرداری» به خصوص در کناره رودخانه‌ها، کانال‌ها و دیگر فضاهای باز آبی لندن
	4C.17: بسته سیاستی رودخانه تمز لندن	تأکید بر حفظ تمامی اجزای مناطق و یا سازه‌هایی که به نوعی از نظر تاریخی، باستانشناسی و یا فرهنگی با رودخانه تمز در ارتباط‌اند.
بخش ۵: نواحی، پهنه مرکزی فعالیت‌ها و مناطق رشد دولت.	4C.18: ارزیابی‌های بسته سیاستی رودخانه تمز	موظف نمودن هرکدام نواحی شهری مرتبط با رودخانه تمز، به ارائه یک گزارش ارزیابی تفصیلی مستقل، در ارتباط با قسمتی از رودخانه که در حوزه آنها است. بررسی مناظر دارای ارزش و مهم یک از آیت‌های اصلی این گزارش است.
	5F.1, 5E.1, 5C.1, 5B.1: به ترتیب اولویت‌های راهبردی مناطق شمال، شرق، جنوب غرب و غرب لندن	پشتیبانی و توسعه مفهوم «کمان سبز» جهت بهبود دسترسی و کیفیت منظر مناطق بیلاقی حاشیه شهر، با تمرکز بر مرزهای محلی و منطقه‌ای

جدول ۱. منظر در سیاست‌های سند طرح لندن - مأخذ: نگارنده، بر اساس [The Mayor of London, 2008]

مدیریت دید لندن

یکی از مهم‌ترین بخش‌های طرح لندن در مبحث منظر شهری را می‌توان سیاست‌های 4B.16، 4B.17 و 4B.18 سند طرح دانست که به موضوع «مدیریت دید لندن» می‌پردازند. این سیاست‌ها، فهرستی از «دیدهای راهبردی» شهر لندن را ارائه می‌کنند که از سوی شهردار لندن تهیه شده است و او موظف به به‌روز رسانی و تکمیل این فهرست است. در حقیقت این لیست شامل ساختمان‌ها و یا مناظر شهری است که موجب شناسایی شهر لندن در سطحی راهبردی می‌شوند. این دیدها شامل حداقل یکی از این دسته‌بندی‌ها می‌شوند:

۱. دیدهای گسترده از مناطق وسیعی از لندن؛

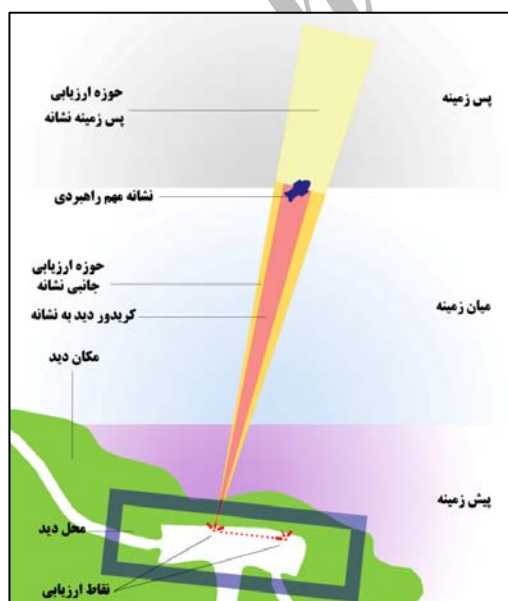
۲. دیدهایی از یک فضای شهری شامل ساختمان و یا مجموعه‌ای از ساختمان‌های موجود در یک منظر شهری (شامل دیدهای باریک، خطی از یک کالبد مشخص)؛

۳. چشم‌اندازهای عریضی از امتداد رودخانه تمز [The Mayor of London, 2008: 257].

این سیاست تصریح می‌کند که هرگونه طرح پیشنهادی ساخت و ساز و توسعه که در حوزه پیش‌زمینه، میان‌زمینه و یا پشت‌زمینه دیدهای تصریح‌شده در فهرست مذکور قرار گیرد، باید میزان اثرش بر روی دیدهای این فهرست مورد ارزیابی قرار گیرد. به عبارت دیگر چنین طرح‌های پیشنهادی باید در تطابق با اصول طراحی مصرح در طرح لندن، سیاست‌های محلی طراحی شهری و اصول مدیریت دید لندن باشند.

طرح لندن پا را از این نیز فراتر نهاده و تهیه طرح‌هایی با نام طرح‌های مدیریت دید لندن را با مسوولیت شهردار لندن پیش‌بینی می‌کند. در همین راستا، شهردار لندن اقدام به تهیه و تصویب طرح مکملی با نام «چارچوب مدیریت دید لندن» در ۳۸۸ صفحه، در سال ۲۰۰۷ نموده است. هدف از این طرح مکمل برای طرح لندن تدقیق، توضیح و راهنمایی برای پیاده‌سازی سیاست‌های مرتبط با مدیریت دید لندن در سند اصلی طرح است. این طرح مکمل را می‌توان برنامه پیاده‌سازی سیاست‌های مرتبط با مدیریت دید لندن و دیدهای راهبردی محافظت شده و همچنین ۱۱ «چشم‌انداز محافظت شده» دانست که پیش از این توسط دستورالعمل وزارت جوامع و دولت‌های محلی ابلاغ شده بود [The Mayor of London, 2010:317].

تصویر ۱. اجزای تعریف شده برای هر کدام از دیدهای راهبردی منتخب طرح را به تصویر می‌کشد.

تصویر ۱. اجزای یک دید راهبردی منتخب،

مأخذ: [The Mayor of London, 2010:19]

Pic1. Components of a Designated View [The Mayor of London, 2010:19].

در تهیه این طرح مکمل، با سنجش هر کدام از دیدهای راهبردی حفاظت‌شده، توصیف دقیقی از جزییات مکان‌های مشاهده، حدود کریدورهای دید، حوزه‌های پیش-میان-پشت زمینه برای ارزیابی‌ها فراهم آمده است.

بر این اساس، مشاهده می‌شود که طرح لندن در پی ایجاد نظامی برای مدیریت منظر شهری است، که براساس عرصه‌های طبیعی، تاریخی و هویتی تعریف می‌شود. در این طرح، مدیریت دید و منظر از سطح سیاست‌گذاری‌های کلان، تا تعریف نقاط دید مشخص و جزئیات در چشم‌اندازهای استراتژیک تدقیق می‌شود.

جایگاه منظر در طرح‌های توسعه شهری: روند تکمیل نگاه منظرین در طرح‌های شهر تهران

برای شهر تهران، تاکنون شش نقشه جامع تهیه شده است که در سه مورد، این نقشه‌ها در قالب طرح‌های جامع مدون قابل ارزیابی هستند. اولین طرح که در سال ۱۳۴۸ به تصویب رسید، به طرح جامع فرمانفرمائیان مشهور است. پس از بیش از دو دهه، طرح دوم (مشهور به طرح ساماندهی) توسط مهندسان مشاور آتک تهیه گردید. سومین طرح جامع نیز، طرح جامع راهبردی-ساختاری شهر تهران است که در سال ۱۳۸۶ به تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری رسید. در ادامه جایگاه و تفسیر هر کدام از این طرح‌ها از منظر شهری مورد بررسی قرار می‌گیرد.

طرح جامع فرمانفرمائیان

سازمان برنامه و بودجه در سال ۱۳۴۴ قرارداد «طرح جامع تهران» را با مهندسان مشاور «عبدالعزیز فرمانفرمائیان و ویکتور گروئن» به امضا رسانید. برنامه زمانی اجرای طرح ۲۵ سال و تا ۱۳۷۰ پیش بینی شده بود. نتیجه مرحله اول مطالعات طرح جامع تهران در آذر ماه ۱۳۴۷ به تصویب رسید.

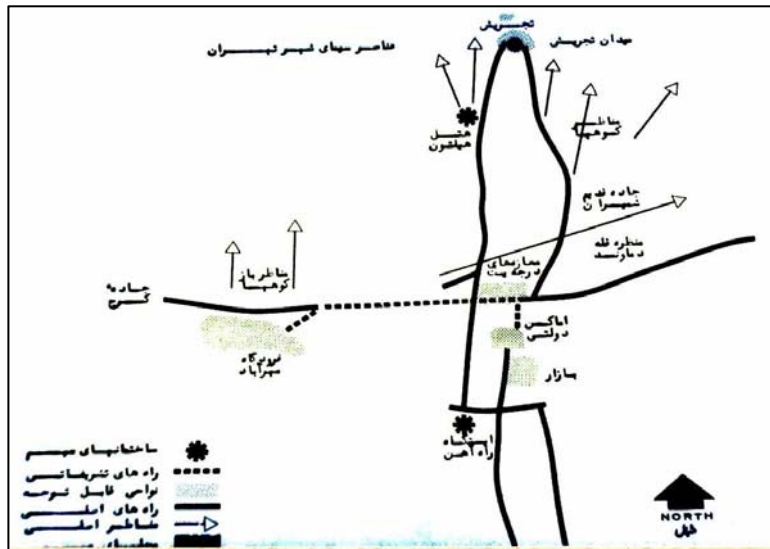
جایگاه منظر در طرح فرمانفرمائیان

اگرچه در این طرح به واژه منظر شهری برخورد نمی‌شود، اما در بخش‌های مختلفی از این طرح، موضوعات مربوط به سیمای شهری مورد بحث قرار گرفته‌اند. این امر با توجه به زمان تهیه این طرح (دهه ۱۹۶۰ میلادی) و ادبیات موجود در آن زمان، امری طبیعی به نظر می‌آید.

در بخش‌هایی از این طرح به بررسی خصوصیات سیمای یک شهر پایتختی اشاره شده و بدین به منظور مقایسه تطبیقی سه پایتخت گذشته ایران (اصفهان، شیراز و مشهد)، شش پایتخت جهان (لندن، آتن، مکزیکوسیتی، پاریس، رم واشنگتن) و دو پایتخت جدید (برازیلیا و چانديگار) پرداخته شده است. این مقایسه در ۶ حوزه: خصوصیات جغرافیایی، ابنیه تاریخی، فضای باز، خیابان‌ها، دورنماها و چشم‌اندازها (دورنماهای مهم و اثر آنها بر بافت شهری و همچنین افق دید افراد و جلب توجه آنها به نقاط مهم تاریخی) و در نهایت، همبستگی فعالیت‌ها و وظایف مختلف، انجام گرفته است [فرمانفرمائیان، ۱۳۴۷: ۳ و ۴].

بنابراین به نظر می‌رسد که طرح جامع فرمانفرمائیان به‌طور ضمنی این موارد را به‌عنوان عناصر منظرین پذیرفته است. این موارد همگی عناصر نمادین هستند که نقش نشانه‌ای و زیبایی کالبدی آنها مهم‌ترین معیارهای پرداختن به آنان بوده است.

در بخش دیگری از این طرح (تهران در حال حاضر)، به ارایه تصویری از وضع موجود و روند توسعه آتی شهر تهران پرداخته شده است. در مقدمه این بخش چنین آمده است که "در این قسمت دو جنبه شهر به طور جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد. جنبه اول سیمای ظاهری شهر می‌باشد که عبارت است از ابنیه و ساختمان، خیابان‌ها و فضاهای باز، منظره و نمای ابنیه بخصوص و غیره. جنبه دوم طرز زندگی و آداب و رسوم و رفت و آمد و تفریح و طرز لباس و پوشاک و عادات خرید و فروش حتی نظر و افکار مردم را بررسی می‌نماید" [فرمانفرمائیان، ۱۳۴۷: ۱۲]. تأکید بر مطالعه جداگانه این دو بخش که در ادامه مطالعه نیز این امر مورد توجه قرار گرفته نشان‌دهنده این تصور است که مفاهیم اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی (و به طور کلی منظر ذهنی) از مباحث کالبدی (منظر عینی) شهر قابل تجزیه هستند. عبارت سیمای نیز با تمرکز بر جنبه‌های عینی طرح شده است.

تصویر ۲. نقشه عناصر سیمای شهر تهران. مأخذ: [فرمانفرمائیان، ۱۳۴۷: ۱۴].

Pic2. Map of Tehran townscape components [Farman Farmanian, 1968, V4:14].

علاوه بر موارد فوق که تحت عنوان سیمای شهر مباحثی در طرح جامع اول تهران مطرح شده است، در بخش‌های دیگری از این طرح، از واژه «منظر» استفاده شده که بیشتر در معنای چشم‌انداز (Outlook) به کار گرفته شده است. به عنوان مثال عباراتی نظیر «منظر ابنیه مهم»، «منظر شهر هنگام ورود به آن» و «دیدگاه منظر سراسر شهر» (به معنای نظرگاه) همگی در فصل «بررسی سیمای پایتخت‌ها» مورد استفاده قرار گرفته‌اند [فرمانفرمائیان، ۱۳۴۷: ۳۷].

بر این اساس، در طرح جامع اول شهر تهران، مفهوم منظر شهری عمدتاً تحت عنوان سیمای شهر مورد توجه قرار گرفته و بیشتر معطوف عناصر شاخص کالبدی بوده است.

۱۰۱

اما در بخش پیشنهادهای طرح، ذیل عنوان «نقش آینده پایتخت»، پیشنهادهایی عملی در جهت ارتقای سیما و منظر (در مفهوم کالبدی که در این طرح مورد توجه بوده است) مطرح شده است. این پیشنهادهای در سه بخش «اصول کلی» شامل ۱۴ اصل، «بهبود سیمای عناصر موجود» شامل ۴ پیشنهاد و «امکانات آینده» شامل ۵ عنوان دسته‌بندی شده‌اند. مهم‌ترین پیشنهادهای این بخش‌ها را می‌توان به صورت ذیل برشمرد:

- تأکید بر ارتباط بصری بین قسمت اعظم عناصر پایتختی تهران (ابنیه و ساختمان‌هایی است که مظهر عالی‌ترین سطح هر فعالیت باشد)؛
- تأکید بر مختصات بصری هریک از نواحی شهری (که فعالیت بخصوصی آن‌را متمایز می‌سازد)؛
- ایجاد ارتباط بین ابنیه مهم در محدوده هسته مرکزی شهر به واسطه عناصر بصری؛
- حفظ قابلیت مشاهده ابنیه مهم به واسطه طراحی مناسب داخلی پارک‌ها [فرمانفرمائیان، ۱۳۴۷: ۴۴ تا ۴۸].

بنابراین طرح جامع فرمانفرمائیان تلاش دارد که برای تعریفی که از منظر شهری دارد پیشنهادهایی کاملاً عمل‌گرایانه ارائه نماید. این اصول و پیشنهادهای عمدتاً در جهت انتظام بخشی بصری و برجسته کردن عناصر نشانه‌ای شهر است.

طرح جامع (ساماندهی) آتک

رشد و گسترش سریع تهران، بخصوص پس از انقلاب اسلامی در ایران، و بروز مشکلات و الزامات جدید به ناکارآمدی طرح جامع تهران افزود. این امر نیاز به بازنگری و اصلاح طرح جامع را موجب گشت و از سال ۱۳۶۶ مقدمات تهیه طرح حفظ و ساماندهی شهر تهران فراهم گردید و سرانجام این طرح در سال ۱۳۷۱ به تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری ایران رسید.

جایگاه منظر در طرح آتک

بر خلاف طرح جامع اول، که در بخش‌های مختلفی از آن به موضوعات سیما و منظر شهری پرداخته شده بود، در طرح آتک، تنها در بخشی از ضوابط و مقررات به این موضوع توجه شده بود. در بخش مقررات ویژه، ذیل عنوان ضوابط بهسازی سیمای شهری در ۹ ماده و ۱ تبصره به ارائه ضوابطی برای بهسازی سیمای شهری پرداخته شده است. در این ضوابط، موضوعاتی نظیر کانال‌ها و لوله‌های تأسیسات ساختمانی، رنگ

و مصالح نمای ساختمان، هماهنگی مصالح و ارتفاع ساختمان با ابنیه بافت و تابلوها و علائم به ویژه در بافت‌های ارزشمند تاریخی مورد اشاره قرار گرفته است [مهندسان مشاور آتک، ۱۳۷۱: ۱۹۲ و ۱۹۳]. بنابراین، چنان‌که مشاهده می‌شود، موضوع سیما و منظر شهری تنها در حد ضوابط کالبدی صرف و جزئیات معماری ابنیه مدنظر قرار گرفته است.

طرح جامع جدید تهران

سند طرح جامع شهر تهران در سال ۱۳۸۶ به تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری رسید. این سند (تهیه شده توسط مهندسان مشاور بوم‌سازگان) در تلاش برای الگوبرداری از نحوه برنامه‌ریزی در آمریکا و انگلستان، در سه بخش راهبردی، ساختاری و عملیاتی طراحی گردیده است و به همین جهت «طرح راهبردی- ساختاری توسعه و عمران شهر تهران (طرح جامع تهران)» نامیده شده است.

جایگاه منظر در طرح جامع جدید تهران

در بخش‌های مختلفی از سند طرح جامع جدید تهران به موضوع منظر شهری پرداخته شده که در ادامه به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود: یکی از اهداف ۹ گانه سند طرح جامع شهر تهران (هدف (۸-۲)) عبارت است از: ساماندهی سیما و منظر شهری با تأکید بر هویت معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی؛ [نهاد مطالعات و تهیه طرح‌های توسعه شهری تهران، ۱۳۸۶: ۲].

در بخش راهبردهای سند طرح جامع نیز موارد زیر در حوزه منظر شهری قابل ذکر است:

۲.۱۴. ساماندهی و ارتقاء هویت سیما و منظر شهری (طراحی شهری) تهران در جهت احیاء معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی

۲.۱۴.۱. ساماندهی فضاهای شهری از نظر کیفیت‌های محیطی و انتظام بصری، هویت‌بخشی و پاسخ‌گویی به نیازهای روانی و عاطفی شهروندان.

۲.۱۴.۲. ارتقای کیفیت محیط شهری، با توسعه عرصه‌های عمومی، ایجاد سرزندگی در محیط شهری و تقویت نشانه‌های هویتی شاخص شهر و ساماندهی مبلمان و تجهیزات شهری.

۲.۱۴.۳. ارتقای کیفیت معماری شهر تهران با ساماندهی نماها و سیما و منظر شهر همراه با اعمال اصول ایمنی و زیبایی، انسجام‌بخشی به کالبد محله‌ها و ایجاد ترکیبات شکلی و حجمی مناسب برای ابنیه خاص شهر.

۲.۱۴.۴. احیای معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی در هرگونه تحولات و مداخلات کالبدی شهر [نهاد مطالعات و تهیه طرح‌های توسعه شهری تهران، ۱۳۸۶: ۹].

در بخش انتهایی این سند، پیوست شماره چهار تحت عنوان برنامه‌ها و طرح‌های (موضوعی و موضعی) توسعه و عمران شهری تهران قرار دارد. در این بخش، به‌ویژه در مطالعات موضوعی، به مطالعات مورد نیاز برای تکمیل سند و بازنگری در آن اشاره شده که یکی از برنامه‌های مطرح در این خصوص (که طراحی و تدوین آن به زمان آتی سپرده شده است)، برنامه «ساماندهی و ارتقای هویت معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی در سیما و منظر شهری» است. ذیل این برنامه، عنوان ۷ طرح مجزا پیشنهاد شده است که مهم‌ترین آنها را می‌توان طرح «برنامه راهبردی طراحی شهری و مدیریت منظر شهری تهران (تدوین استانداردها و چارچوب‌های طراحی شهری، سیما و منظر شهری و نحوه اجرای آنها)» دانست.

در این ۷ طرح موضوعاتی نظیر چارچوب طراحی شهری، محورها، راسته‌ها، فضاها، میادین و مبادی به‌عنوان عناصر منظر شهری مورد توجه قرار گرفته است [نهاد مطالعات و تهیه طرح‌های توسعه شهری تهران، ۱۳۸۶: ۴۷].

براساس آنچه اشاره شد، در طرح جامع جدید تهران، در مباحث مبانی طرح و در اهداف و راهبردها، موضوع سیما و منظر در کنار بحث هویت مطرح شده و بر این اساس می‌توان به مفهومی جدید از منظر شهری در مقایسه با طرح‌های پیشین رسید. اما در بخش پایانی، هیچ پیشنهاد مشخصی در جهت ارتقای منظر و هویت شهر و شهروند ارایه نشده و موضوع تا حد ساماندهی محورها تقلیل یافته و نهایتاً به مطالعات آتی واگذار شده است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مقایسه سه طرح جامع شهر تهران نشان می‌دهد که نگاه به موضوع منظر شهری به‌لحاظ نظری از مفهوم «منظر به معنای سیمای کالبدی» به سمت «منظر به‌عنوان عامل هویت‌دهنده» حرکت نموده است. اما از حیث عمل، طرح‌های جدید هرگز نتوانسته‌اند راه‌حلی را فراتر از

پیشنهاد‌های طرح جامع اول برای ارتقای منظر شهری ارایه نمایند. تقویت منظر شهری در هر سه طرح، در حد سازماندهی اجزاء کالبدی شهر تقلیل یافته و برای خواناتر شدن شهر، تقویت تصور ذهنی و هویت بخشی به شهر و شهروند راه کارهای عملیاتی ارایه نشده است. مقایسه طرح جامع شهر جده با این سه طرح نشان می‌دهد که در طرح جده، با سیاست‌گذاری برای عناصر منظر شهری و ارایه دو شاخص برای ارزیابی مستمر منظر ذهنی و عینی، مفهوم منظر به‌عنوان عامل هویت‌بخش شهری مورد توجه قرار گرفته است. تجربه لندن نیز نشان می‌دهد، که چگونه می‌توان تحولات منظر شهری را با کمک اسناد توسعه مدیریت نمود. تجربه لندن نمونه‌ای از نگاه هویت محور به منظر شهری را نشان می‌دهد که در عین حال قابل پیاده‌سازی و مدیریت است. سند «چارچوب مدیریت دید لندن» نمونه ممتازی است که می‌تواند راه کارهایی عملی برای پیاده‌سازی آرمان‌های تصویر شده در راهبردهای طرح جامع جدید تهران در حوزه منظر در پیش‌روی کارشناسان و مدیران شهری شهر تهران (در قالب سند مدیریت منظر، به‌عنوان سند مکمل طرح جامع جدید تهران) قرار دهد. جدول ۲، نتایج بررسی‌های این پژوهش را از نقطه نظر بررسی مقایسه‌ای سه طرح جامع تهران، طرح راهبردی جده و طرح لندن، خلاصه می‌کند.

نام طرح	تعریف ضمنی از کیفیت منظر	عناصر منظر	پیشنهادها
طرح جامع فرمانفرمائیان - ۱۳۴۷	منظر شهری به مثابه زیبایی کالبدی و نظام عناصر نشانه‌ای	<ul style="list-style-type: none"> - خصوصیات جغرافیایی - ابنیه تاریخی - فضای باز - خیابان‌ها - دورنماها و چشم‌اندازها - همبستگی فعالیت‌ها و وظایف مختلف 	ارایه اصول و پیشنهادهایی برای انتظام بخشی بصری و تقویت عناصر نشانه‌ای (کوه دماوند، ابنیه مهم، محورها و نظایر آن)
طرح جامع ساماندهی - ۱۳۷۱	منظر شهری به مثابه هماهنگی جزئیات معماری ساختمان‌ها با ابنیه بافت	<ul style="list-style-type: none"> - کانال‌ها و لوله‌های تأسیسات ساختمانی - رنگ و مصالح نمای ساختمان - هماهنگی مصالح و حجم ساختمان با ابنیه بافت - تابلوها و علائم 	ارایه ضوابطی برای نما و حجم معماری ساختمان‌ها
طرح جامع جدید - ۱۳۸۶	منظر شهری به مثابه عامل ارتقای هویت معماری در شهرسازی ایرانی - اسلامی	<ul style="list-style-type: none"> - محورها - راسته‌ها - فضاهای همگانی - میادین - مبادی 	ارایه فهرستی از طرح و مطالعاتی که در آینده می‌توانند انجام شوند.
طرح راهبردی جده - ۲۰۰۹ (۱۳۸۸)	عامل ایجاد هویت اسلامی و زیبایی شهر، با تأکید بر طراحی محیطی و به‌ویژه فضاهای باز و سبز	<ul style="list-style-type: none"> - قلمرو شهری و الگوی اسکان (تأکید طرح بر ضرورت ارزیابی منظر در طرح‌های پیشنهادی آتی) - زیرساخت‌های شهری (تأکید بر گسترش منابع پایدار آبیاری و حفاظت عرصه‌های سبز منظر شهری) - کناره دریا: تأکید بر لزوم تهیه «طرح جامع مدیریت کناره دریا» با محوریت منظر شهری - فضاهای باز و تجهیزات اوقات فراغت: با تأکید بر ضرورت شناسایی مناطق ارزشمند و ارتقاء آن به‌واسطه قوانین کنترلی و حفاظتی 	پایش مستمر دو شاخص «رضایت شهروندان از محیط» و «پایداری منابع جهت حفظ زیرساخت‌های محیط‌زیست و فضای سبز»
طرح لندن (۱۳۸۶)	نظام مدیریتی تحولات توسعه شهری با تأکید بر عرصه‌های طبیعی، تاریخی و هویتی	<ul style="list-style-type: none"> - سازمان فضایی شهر (با تأکید بر رودخانه تمز لندن) - اراضی باز کلانشهری - محیط‌زیست و طبیعت - حومه بیلاقی و حاشیه شهر لندن - کمربند سبز - دیدهای گسترده - دیدهای خطی - چشم‌اندازها 	ایجاد نظامی برای مدیریت منظر شهری با بهره‌گیری از مطالعات و اسناد تکمیلی، شامل مدیریت دید و منظر که از سطح سیاست‌گذاری‌های کلان، تا تعریف نقاط دید مشخص و جزئیات در چشم‌اندازهای استراتژیک تدقیق می‌شود.

بر این اساس مشاهده می‌شود که مفهوم منظر در طرح جامع جدید نسبت به دو طرح اول بیشتر به تعریف منظر به مثابه نظامی از ارتباط هویت‌بخش متقابل انسان و محیط نزدیک است (سوال اول تحقیق). با این وجود، طرح جامع نخست، پیشنهادهای معنادارتری را نسبت به دو طرح پس از خود مطرح کرده است، اما طرح جامع جدید تهران در مقایسه با تجارب جهانی کمتر در ارائه راه‌کارهای عملیاتی موفق بوده است (سوال دوم تحقیق).

بنابراین همان‌گونه که در فرضیات مقاله اشاره شد، نتایج تحقیق و مقایسه تطبیقی اسناد توسعه شهری نیز بیانگر این حقیقت است که تحول مفهوم منظر شهری از تعریفی کالبدی به سمت تعریفی هویت‌محور حرکت می‌کند. هر چند هنوز طرح‌های توسعه شهری تهران کمتر توانسته‌اند راه‌حل دقیقی برای مدیریت و برنامه‌ریزی منظر عینی و ذهنی ارائه نمایند.

فهرست منابع

- برک، اگوستن. ۱۳۸۷. منظر، مکان، تاریخ. ت: مریم السادات منصور، باغ نظر، شماره ۹.
- تیلمور، نایجل. ۱۳۸۵. عناصر منظر شهری و هنر طراحی شهری. ت: وحید تقی یاری، پیوند فیروزه، فصلنامه آبادی، شماره ۵۳: ۸۶ تا ۹۲.
- تیموری، محمود. ۱۳۸۶. مفهوم منظر شهری. نشریه اینترنتی معماری منظر، www.manzar.ws
- فرجامی، امیر. ۱۳۸۵. سیمای شهر، منظر شهری. فصلنامه آبادی، شماره ۵۳: ۴ تا ۵.
- فرمانفرمائی، عبدالعزیز. ۱۳۴۷. طرح جامع تهران. سازمان برنامه، ج ۲.
- فرمانفرمائی، عبدالعزیز. ۱۳۴۷. طرح جامع تهران. سازمان برنامه، ج ۴.
- فلیک، اووه. ۱۳۸۷. درآمدی بر تحقیق کیفی. ت: هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- گلکار، کورش. ۱۳۸۵. مفهوم منظر شهری. فصلنامه آبادی، شماره ۵۳: ۳۸ تا ۴۷.
- لنگ، جان. طراحی شهری، گونه‌شناسی رویه‌ها و طرح‌ها. ت: سیدحسین بحرینی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- محمودی، سید امیر سعید. ۱۳۸۵. منظر شهری؛ مروری بر چند نظریه: ۵۴ تا ۶۱.
- منصور، سیدامیر. ۱۳۸۲. درآمدی بر شناخت معماری منظر. باغ نظر، شماره ۲.
- مهندسان مشاور آتک، ۱۳۷۱. طرح جامع ساماندهی تهران. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- نهاد مطالعات و تهیه طرح‌های توسعه شهری تهران، ۱۳۸۶. طرح راهبردی ساختاری توسعه و عمران شهر تهران (طرح جامع تهران). دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران.

۱۰۴

- Municipality of Jeddah. (2009). Jeddah Strategic Plan.
- The Mayor of London. (2008). The London Plan, Spatial Development Strategy for Greater London, Greater London Authority.
- The Mayor of London. (2007). London View Management Framework, The London Plan Supplementary Planning Guidance, Greater London Authority.
- Queen's Printer of Acts of Parliament. (1999). The Stationery Office Limited.
- The Mayor of London. (2010). Revised Supplementary Planning Guidance- London View Management Framework, Greater London Authority.